

УДК 64.066.8

DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-844X/2023-1-13>**Томаневич Леся МIRONІВНА**

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної освіти,
Львівський національний університет імені Івана Франка
вулиця Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5771-3659>

Саврас Ірина Зеновіївна

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту,
Львівський торговельно-економічний університет
вулиця Туган-Барановського, 10, Львів, 79000, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3593-305X>

БЕЗПЕКА ОСІБ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

***Анотація.** Формування теорії безпеки держави і суспільства під час війни пов'язане із низкою актуальних безпекових питань, зокрема й теоретико-методологічного характеру. Однією з основних і важливих проблем, які стосуються забезпечення безпеки цивільного населення є, вироблення основних засад і побудова базису безпеки, вироблення алгоритмів дій та визначення способів захисту соціуму та соціально вразливих верств населення в умовах повномасштабної війни. Метою публікації є огляд і упорядкування цілісного уявлення про створення безпечного середовища та функціонування у ньому осіб з фізичними та ментальними порушеннями, розвиток нових підходів і поведінкових навичок, формування стійких компетенцій, а також викладення власного бачення щодо забезпечення безпеки маломобільних груп населення. У публікації уперше розглянуто питання комплексного та системного підходу до забезпечення безпеки соціально вразливих груп населення в кризових ситуаціях та умовах війни. Виокремлено основні фактори, які посилюють вразливість маломобільних груп населення в небезпечних ситуаціях. Висвітлено прогалини нормативно-правової бази та відсутність конкретних заходів щодо безпеки осіб з різноманітними порушеннями здоров'я в ситуаціях ризиків та небезпеки, відсутність універсального дизайну та місць для екстреного розміщення осіб з особливими потребами з метою усунення конкретних ризиків та створення безпечного простору, тощо. Проаналізовано основні ризики, загрози, виклики та економічний захист для найуразливішої частини населення нашої держави. Запропоновано основні концептуальні підходи щодо створення безпекового середовища та життєдіяльності осіб з особливими потребами, які залишилися в зоні бойових дій так і на безпечній території як в Україні так і за кордоном. Авторами запропоновано алгоритм стратегії взаємодії та комунікації батьків, педагогів, громадських організацій, держави та осіб з особливими потребами, створення шляхів екстреного виходу та умов для безпечної евакуації та логістики у разі виникнення небезпеки, отримання гуманітарної допомоги, пошук волонтерських організацій та прихистків для здійснення порятунку.*

***Ключові слова:** безпека, безпечне середовище, інклюзивний простір, ризики, загрози, виклики, стан захищеності, критична точка, небезпечні ситуації, засоби протидії.*

Tomanevych Lesya

Ivan Franko National University of Lviv

Savras Iryna

Lviv University of Trade and Economics

SAFETY OF PERSONS WITH SPECIAL NEEDS IN WARTIME CONDITIONS

***Abstract.** Formation of the theory of security of the state and society during war is connected with a number of urgent security issues, in particular of a theoretical and methodological nature. One of the main and important problems related to ensuring the safety of the civilian population is the development of basic principles and the*

construction of a security base, the development of action algorithms and the determination of ways to protect society and socially vulnerable sections of the population in conditions of full-scale war. The purpose of the publication is to review and organize a holistic view of the creation of a safe environment and the functioning of persons with physical and mental disabilities in it, the development of new approaches and behavioral skills, the formation of sustainable competencies, as well as the presentation of one's own vision for ensuring the safety of low-mobility population groups. In the publication, for the first time, the issue of a complex and systematic approach to ensuring the safety of socially vulnerable population groups in crisis situations and conditions of war is considered. The main factors that increase the vulnerability of less mobile population groups in dangerous situations are highlighted. The gaps in the legal framework and the lack of specific measures for the safety of persons with various disabilities are highlighted health disorders in situations of risk and danger, lack of universal design and places for emergency accommodation of persons with special needs in order to eliminate specific risks and create a safe space, etc. The main risks, threats, challenges and economic protection for the most vulnerable part of the population of our state are analyzed. The main conceptual approaches to the creation of a safe environment and life activities of persons with special needs who remained in the war zone and in safe territory both in Ukraine and abroad are proposed. The authors proposed an algorithm for the strategy of interaction and communication between parents, teachers, public organizations, the state and people with special needs, creating emergency exit routes and conditions for safe evacuation and logistics in case of danger, receiving humanitarian aid, finding volunteer organizations and shelters for rescue.

Keywords: *safety, safe environment, inclusive space, risks, threats, calls, state of protected, critical point, dangerous accidents, counter weapons.*

Вступ. Потреба у безпеці є базовою потребою кожного окремого індивіда, суспільства і держави загалом. Будь яка особа почувається у безпеці, якщо вона відчуває захищеність, спокій і впевненість у завтрашньому дні. В умовах повномасштабної війни питання гарантування безпеки мирному населенню, соціально незахищеним категоріям, дітям, людям літнього віку, особам з особливими потребами та іншим категоріям населення, є найбільш актуальним питанням держави, яке потребує швидкої реакції, практичного переосмислення, нових дій і підходів на усіх функціональних рівнях.

Як відомо, безпека передбачає захищеність кожної людини та соціуму загалом від різного роду ризиків та загроз, а практика засвідчила, що в умовах воєнного часу, особливої турботи і піклування, потребують особи з порушеннями психофізичного розвитку, особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи, діти-біженці, діти-мігранти, діти із сімей з низьким прожитковим рівнем, безпритульні діти, діти-сироти, діти із захворюваннями СНІД/ВІЛ, літні люди та інші вразливі категорії. Наявність своєчасної інформації, обізнаність про проблеми евакуації зазначених вище категорій із зони активних бойових дій у безпечні регіони в тому числі за кордон, забезпечення продуктами харчування, меди-

каменами та іншими необхідними товарами і послугами тих хто залишився у зоні ведення бойових дій, створення безпечного середовища, адаптація до нових умов, психологічна підтримка під час надзвичайних ситуацій воєнного характеру, дасть можливість прийняти ефективні управлінські рішення та здійснити комплекс заходів щодо управління ризиками та загрозами.

Матеріали та метод. У сучасних літературних джерелах існує чимала кількість досліджень щодо безпеки різних рівнів та її складових. Вагомий внесок у дослідження проблем національної безпеки та її складових зробили провідні вітчизняні науковці: Андрійчук, Бабурін С., Борисенко З., Бінков І., Васильців Т., Власюк О., Варналій З., Геєць В., Горбулін В., Грищенко І., Гальчинський А., Жаліло Я., Живко З., Захаров О., Колот А., Ковальчук Т., Копитко М., Козаченко А., Ляшенко О., Пригунов П., Сідак В., Флейчук М., Франчук В., Черняк О., Чумаченко М., Швець М., Штангрет А., Яловий Г., та багато інших.

Питання соціальної, соціально-педагогічної та безпекової роботи з людьми з особливими потребами досліджували у своїх працях такі науковці, як Архипова С., Безпалько О., Бондар Н., Гамрецький І., Чайковський М., Островська К., Сулятицький І.

Разом з тим, в умовах загострення ризиків та небезпек, організація системи безпеки та управління нею, оцінка її стану та ефективності потребує комплексного системного підходу до вивчення та її забезпечення.

Результати. Повномасштабна війна в Україні створила прямі загрози для життя та здоров'я мільйонам цивільних осіб, які втратили доступ до житла, продовольства, медичних послуг, безпечної води, електрики, освіти, через пошкодження інфраструктури та бойові дії. Станом на 28.03. 2023 року постраждало 984 дитини, 465 дітей загинуло, 943 дитини отримали поранення, 395 дітей пропало, 19 514 депортовано, 10 831 дитину знайдено, 327 дітей повернуто [12].

За даними ЮНІСЕФ ООН, після початку повномасштабного вторгнення російських окупаційних військ з України виїхало понад 7,5 млн людей, з яких 1,8 млн, діти. Найбільша кількість виїхала в Польщу – 1,1 млн дітей, а решту в інші наближені до України країни: Австрію, Бельгію, Болгарію, Грецію, Данію, Естонію, Іспанію, Італію, Німеччину, Португалію, Словаччину, Туреччину, Угорщину, Фінляндію, Францію, Чехію, Швецію. Цей факт свідчить про те, що діти і батьки залишають Україну у пошуках безпечного середовища, допомоги та прихистку. Майже 6,5 млн українців стали внутрішньо переміщеними особами, які виїхали на території де не ведуться бойові дії. Війна безпосередньо вплинула на соціальний добробут усіх дітей, які були вирвані зі своїх домівок, розлучені з опікунами і зазнали впливу війни. Значну кількість дітей було депортовано до Росії та переправлено через так звані фільтраційні табори. За офіційних даними, станом на 7 травня до Росії було перевезено понад 1 мільйон українців, у тому числі 200 тисяч дітей. З них 2 тисячі – діти-сироти або позбавлені батьківського піклування. Умови життя цих дітей, стан їхнього психічного та фізичного здоров'я на сьогоднішній день залишаються невідомими [12].

Загалом, від початку війни, вдалося евакуювати понад 6000 дітей, які були розміщені у 270 закладах на цілодобовому перебуванні

у спеціальних школах-інтернатах, дитбудинках, і центрах соціально-психологічної реабілітації. Також зазначимо, що через бомбардування та обстріли росією українських міст та сіл пошкоджено 1 940 закладів освіти, 184 з яких зруйновано повністю [7].

З першого дня війни в Україні державні установи, громадські організації, бізнес, волонтери, допомагають постраждалим дітям і родинам, які виховують дітей з ОП та забезпечують їх евакуацію із зони бойових дій, підтримку в місцях зосередження переміщених сімей, постачання ліків, медичних товарів, покращення доступу до санітарії, психосоціальної підтримки вразливих категорій населення, підтримку формальної та неформальної освіти, а також підвищення життєстійкості осіб з ОП, тощо.

Отже, перед суспільством постав важливий виклик, як забезпечити безпеку та необхідну підтримку особам з особливими потребами в умовах жорстокої війни.

Загальновідомо, що потреба людини у безпеці та захисті від небажаних впливів на життя людини, її сім'ю, суспільство і державу, є однією із базових потреб піраміди Маслоу А. і знаходиться на другому рівні після фізіологічних потреб [4, с. 124]. Відтак, до первинних потреб індивідів відносять основні фізіологічні потреби (їжа, одяг, тепло, повітря, вода, тощо) та потребу у забезпеченні та відчутті безпеки (захисність, самозбереження, впевненість у майбутньому, тощо). Потреби середнього або вищого рівня не будуть задоволені до тих пір доки у суспільстві не буде забезпечено потреби нижчого рівня, чим більш привілейоване місце в ієрархічній піраміді має потреба, тим меншу роль вона відіграє у визначенні поведінки людини.

Так як, потреба у безпеці, захисті й упевненості у майбутньому знаходиться на другому місці у піраміді потреб, то вона відіграє пріоритетну роль у житті суспільства. Забезпечення безпеки також виражається через захист від стихійних лих та природних факторів, економічний захист, в гарантуванні стабільності, у прогнозованості подій

та в забезпеченні від хвороб, страху, стресів, травм, хаосу, тощо.

Розглянемо поняття безпеки, як універсальної категорії природних, соціальних, технічних та інформаційних систем.

Так, у деяких літературних джерелах поняття «безпека» трактувалося, як «спокійний стан духу людини, яка вважає себе захищеною від будь-якої небезпеки» [1, с. 12]. В сучасних умовах дефініція «безпеки» набула більш широкого значення і трактується, як комплексне поняття та система до якої входять військова, економічна, соціальна, економічна, політична, продовольча, інформаційна, екологічна та інші види безпеки, як підсистеми, що водночас також є системами» [1, с. 13].

Сучасні наукові дослідження безпеки включають взаємопов'язані бачення цього феномену у площині збереження та подальшого розвитку системи базисних цінностей суспільства на усіх функціональних рівнях. Тому більшість наукових досліджень про безпеку ґрунтуються на тому, що це досить складне соціально-політичне явище, яке особливо актуалізувалося із повномасштабним вторгненням росії та потребує комплексного аналізу і системних підходів.

Погодимось із думкою тих науковців, які вважають, що безпеку особи характеризує такий стан, при якому дія будь яких факторів не призводить до погіршення функціонування та розвитку організму, свідомості, психіки чи смерті людини. Проте, слід зазначити, що ризики і загрози для життєво важливих інтересів, значно посилюються та перейшли критичну точку, як для цивільного населення так і для осіб з особливими потребами.

Отже, перед державою та суспільством постало питання, застосування ефективних інструментів з метою мінімізації ризиків та збереження фізичного і психічного здоров'я населення, створення засобів протидії від небезпечних ситуацій, аналіз сильних та слабких сторін, а також загроз, викликів і можливостей у кожній конкретній ситуації.

Слід зазначити, що Міжнародна демократична спільнота доклала і докладає зна-

чних економічних, військових, гуманітарних зусиль і ресурсів для підтримки нашої країни. Так, від початку повномасштабної війни обсяг фінансової допомоги (грантів і кредитів) від міжнародних партнерів склав \$23 млрд (США – \$8,5 млрд, ЄС – \$4,8 млрд). Це, крім фінансування дефіциту бюджету і погашення боргів, дозволило утримати валові міжнародні резерви на рівні понад \$25 млрд (3–4 місяці майбутнього імпорту). Також значна частина коштів була спрямована для підтримки осіб з інвалідністю та особливими потребами та таких, що потрапили у вразливе середовище [5].

Зважаючи на складну економічну ситуацію та воєнні умови, держава знаходить фінансовий ресурс для підтримки тих, хто опинився у складних життєвих обставинах, та вразливих категорій громадян. У Державному бюджеті України на 2023 рік закладено 444,13 млрд грн на соціальну сферу, що є на 41,9 млрд грн більше, ніж було передбачено у 2022 році.

За результатами соціологічних досліджень Центру Разумкова, поточний рівень добробуту (у самооцінках домогосподарств) не надто різниться з довоєнним, про що свідчать дані наведені у таблиці 1.

Як видно із показників наведених у табл. 1, оцінки 2021 року є кращими за листопад 2022 року, проте оцінки листопада – 2022 є кращими ніж у вересні – 2022. Таке покращення спостерігається за рахунок надання міжнародною демократичною спільнотою військової, економічної, гуманітарної, медичної, технічної, інформаційної та інших видів підтримки нашій державі та населенню.

Незважаючи на показники рівня добробуту українських родин зазначимо, що посилення масованих бомбардувань українських територій спричинило погіршення безпекової ситуації у країні та призвело до активізації ризиків і загроз, як для усього населення так і для найуразливіших членів нашого суспільства – зокрема, для осіб з особливими потребами та їхніх родин (чинники загроз зображено на рис. 1).

Таблиця 1

Оцінка рівня добробуту родини, % відповідей

		Травень 2021	Вересень 2022	Листопад 2022
1.	Дуже погана	10.4	10,5	10,7
2.	Досить погана	25.5	28,1	27,6
3.	Досить погана + дуже погана	35.9	38,6	38,3
4.	Не погана і не добра	47.6	49,5	45,4
5.	Добра	13	8,5	12
6.	Дуже добра	0.9	1,1	1,2
7.	Добра + Дуже добра	13.9	9,6	13,2
8.	Важко відповісти	2.6	2,3	3,1
9.	Баланс (позитивні +; Негативні – ;)	-22	- 29	- 25,1

Джерело: [5]

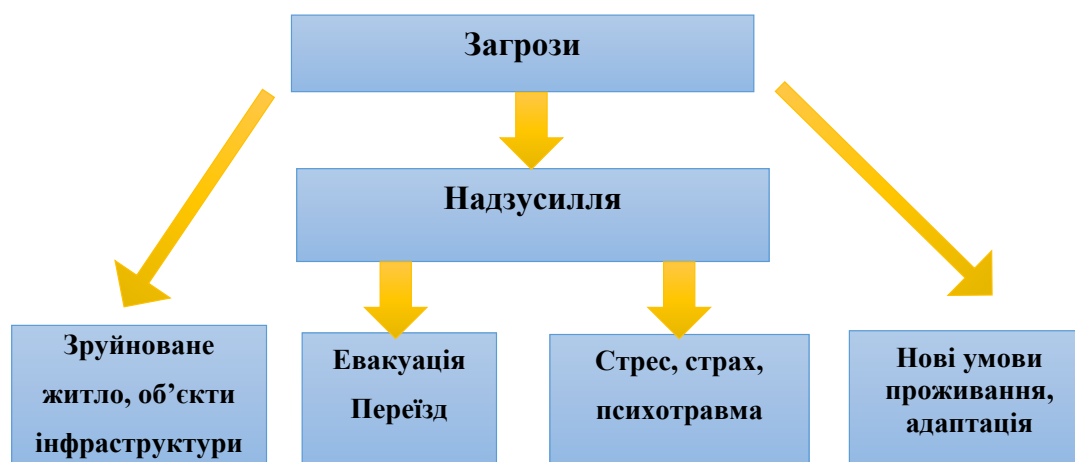


Рис. 1. Загрози для ООП під час війни

Як видно із рис. 1, загрозна ситуація потребує швидкого реагування та ефективних дій, створення психологічних центрів, відповідних умов для психологічної реабілітації, надання пільг та матеріальної допомоги, надання безоплатних послуг, тощо. Адже, психологічний стан індивіда впливає на фізичне здоров'я, адаптивну та комунікативну поведінку, навчання, пристосування, та інші сфери життя, які слід враховувати під час міграції населення.

Ще однією, не менш важливою проблемою, була і залишається проблема евакуації осіб, які не можуть евакуюватися через психологічний та матеріальний стан, недоступність інфраструктури, відсутність транспорту та особистих засобів пересування, а також і те що більшість осіб з особливими потребами проживають у спеціалізованих закладах у власних помешканнях, та в інших закладах

розміщення (структуру яких ми схематично зобразили на рис. 2).

Деякі заклади призначені для проживання осіб з особливими потребами опинилися в окупації або в центрі бойових дій, тому відповідальність та управлінські рішення приймалися місцевими органами влади виходячи з власних компетенцій. Особливої уваги та піклування потребує категорія дітей-сиріт, які залишилися без батьківського піклування, кількість яких за час війни становить 3182 дитини [12].

Війна змушує кожен цивільну особу змінювати свою поведінку та функціонування відповідно до безпекової ситуації, яку людина не може контролювати. Саме тому, важливим завданням кожного індивіда є розвиток нових поведінкових навичок, формування стійких компетенцій, спрямованих на забезпечення особистої безпеки та осіб з особливими потребами.



Рис. 2. Структура закладів проживання для осіб з особливими потребами

Таким чином, підсумовуючи вище викладене зауважимо, що особливої уваги потребує напрацювання безпекових алгоритмів дій у надзвичайних ситуаціях, вплив школи, батьків, опікунів за таких умов, зокрема проведення евакуації, комунікації, добору стратегії взаємодії педагогів та осіб з особливими потребами, зокрема із тими, які отримали посттравматичні стресові розлади, тощо.

Щодо осіб, які евакуювалися, зазначимо те, що держава зобов'язується надати безоплатне житло, матеріальну допомогу, харчування, медичні послуги, соціальний супровід при вирішенні правових питань, належний догляд та увагу, що потребує спеціально навченого персоналу та фахівців із безпеки. Як відомо, за надання соціальних послуг населенню відповідають органи місцевого самоврядування, які є неоднаковими за своїми фінансовими та адміністративними ресурсами і тому не всі можуть надавати відповідну матеріальну підтримку.

Висновки. Таким чином, першочерговим завданням для усього громадського сектору нашої держави є визначення проблеми, та шляхів її вирішення, формування ефективних механізмів та алгоритму дій щодо створення безпекового середовища для осіб з осо-

бливими потребами та соціально вразливих категорій населення під час війни та після її завершення, створення технологічної карти евакуації в безпечні регіони та за кордон і повернення громадян в Україну та вироблення поведінкового механізму людських взаємин.

Не менш важливими завданнями є створення інклюзивного простору, комфортного і безпечного середовища для батьків із маленькими дітьми, людей похилого віку, людей з інвалідністю, ветеранів, постраждалих через бойові дії, які стикаються із значними бюрократичними перешкодами, що потребує алгоритму спрощеної процедури отримання послуг у соціальних центрах та медичних і реабілітаційних закладах.

Актуальними питаннями також залишаються підвищення ефективності роботи координаційних центрів з підтримки ВПО та осіб з особливими потребами, сприяння та розвиток співпраці громадянського суспільства, донорських організацій і владних структур, розроблення нових концепцій, спрямованих на розширення можливостей та профілактики, комплексної терапії, лікування та реабілітації усіх потребуючих груп населення та які будуть включені до програми економічного відродження України.

Список використаних джерел:

1. Франчук В. І., Герасименко Л. В., Гончарова В. О., Живко З. Б. та ін.; Економічна безпека : навчальний посібник / за ред. В. І. Франчука. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 348 с.
2. Малуго В. М., Шевченко М. М., Скибун І. А. Комплексний механізм реалізації державного регулювання в системі забезпечення військово-соціальної безпеки. *Вісник Національного університету оборони України*. 2012. № 5 (30). С. 308–313.
3. Абрамов В. І., Ситник Г. П., Смолянчук В. Ф. та ін. Глобальна та національна безпека : підручник / за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ : НАДУ, 2016. 784 с.
4. Кауфман С. За межами піраміди потреб. Новий погляд на самореалізацію. URL: <https://www.management.com.ua/review/rev1291.html>
5. Юрчишин В. Українська економіка почала відновлюватися навіть на тлі війни. Економічні ознаки та особливості осені-2022. URL: <https://mind.ua/openmind/20250301-ukrayinska-ekonomika-pochala-vidnovlyuvatisya-navit-na-tli-vijni-hto-i-shcho-comu-pospriyal>
6. Конституція України : зі змінами і доповненнями від 03.09.2019 р. Київ : ВВР, 2019. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
7. Чисельність населення, яке постраждало за період війни. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Кількість осіб евакуйованих за межі України. URL: <https://dpsu.gov.ua/>
9. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 01.08.2023).
10. Корнієвський О. Концепт суспільної безпеки: сучасний науково-експертний дискурс. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 103–107.
11. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення : монографія. Львів : Арал, 2008. 386 с.
12. Статистичні дані про дітей постраждалих від війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 28.08.2023).

References:

1. Franchuk V. I., Gerasimenko L. V., Honcharova V. O., Zhivko Z. B. and others (2010) *Ekonomichna bezpeka: navchalnyi posibnyk* [Economic security: study guide] under the editorship of V. I. Frenchuk. Lviv: LvivDUVS, 348 p.
2. Malyga V. M., Shevchenko M. M., Skibun I. A. (2012) Kompleksnyi mekhanizm realizatsii derzhavnogo rehuliuвання v systemi zabezpechennia viiskovo-sotsialnoi bezpeky [A comprehensive mechanism for the implementation of state regulation in the system of ensuring military-social security]. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, no. 5 (30), pp. 308–313.
3. Abramov V. I., Sytnyk H. P., Smolyanyuk V. F. and others (2016) *Hlobalna ta natsionalna bezpeka : pidruchnyk* [Global and national security : textbook] for general ed. G. P. Sytnyka. Kyiv: NADU, 784 p.
4. Kaufman S. Za mezhamy piramidy potreb. Novyi pohliad na samorealizatsiiu [Beyond the pyramid of needs. A new look at self-realization]. *Management*. Available at: <https://www.management.com.ua/review/rev1291.html>
5. Yurchyshyn V. Ukrainska ekonomika pochala vidnovlyuvatisia navit na tli viiny. Ekonomichni oznaky ta osoblyvosti oseni-2022 [The Ukrainian economy began to recover even against the background of the war. Economic signs and features of Autumn 2022]. Available at: <https://mind.ua/openmind/20250301-ukrayinska-ekonomika-pochala-vidnovlyuvatisya-navit-na-tli-vijni-hto-i-shcho-comu-pospriyal>
6. Konstytutsiia Ukrainy : zi zminamy i dopovnenniamy vid 03.09.2019 r. [The Constitution of Ukraine, with changes and additions from September 3, 2019]. (2019) Kyiv: VVR. Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
7. Chyselnist naselennia, yake postrazhdalo za period viiny [The number of the population that suffered during the war. State Statistics Service of Ukraine]. Available at: www.ukrstat.gov.ua/
8. Kilkist osib evakuiovanykh za mezhi Ukrainy [An amount of persons evacuated is outside Ukraine]. Available at: <https://dpsu.gov.ua/>
9. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 № 2469-VIII [Law of Ukraine "On national safety of Ukraine". Law of Ukraine dated 21.06.2018 No. 2469-VIII]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (accessed August 1, 2023).
10. Kornievsky O. (2009) Kontsept suspilnoi bezpeky: suchasnyi naukovo-ekspertnyi dyskurs [The concept of public security: modern scientific and expert discourse]. *Ukrainian national idea: realities and prospects of development*, no. 21, pp. 103–107.

11. Vasylytsiv T. G. (2008) *Ekonomichna bezpeka pidpriemnytstva Ukrainy : stratehiia ta mekhanizmy zmitsnennia : monohrafiia* [Economic security of Ukrainian entrepreneurship: strategy and strengthening mechanisms : monograph]. Lviv: Aral, 386 p.

12. Statystychni dani pro ditei postrazhdalykh vid viiny. Dity viiny [Statistical data on children affected by the war. Children of war]. Available at: <https://childrenofwar.gov.ua/> (accessed August 28, 2023).

Стаття надійшла до редакції 31.10.2023